

“यवतमाळ” या नावाचा अर्थ

(प्र.रा.देशमुख, यवतमाळ यांचा हा लेख दि.२० ऑगस्ट १९७८ रोजी “तरूण भारत” या दैनिकात प्रकाशित झाला होता.)

यवतमाळचा सर्वांत प्राचीन वाङ्मयीन उल्लेख “ऐनीअकबरीत” आढळतो. त्यात त्याचा उल्लेख यौतलोहारा असा जोडनावाने आढळतो. यौतलोहारा हे अकबराच्या राज्यातील एक महाल. यवतमाळ जवळ अमरावती रस्त्यावर एक मैल दूर लोहारा नावाचे खेडेगाव आहे ते आता यवतमाळचे उपग्राम झाले आहे. तेथे हेमाडपंथी शिवाचे देवालय व त्यासमोर तलाव आहे. काही वर्षांपूर्वी हा तलाव उपसला असता तेथे काही सुंदर मुर्तींचे अवशेष उपलब्ध झाले. त्यावरून हे ही गाव यवतमाळ इतकेच प्राचीन असावे असे दिसते. यौत आणि लोहारा या दोन गावांची नावे मिळून यौतलोहारा हे जोडनाव झाले आहे.

यवतमाळ या नावाची उपपत्ती आणि अर्थ “सिद्धहैम” नावाच्या हेमचंद्राच्या (इ.स. १०८८ ते ११७२) प्राकृत व्याकरणावरून कळतात ते अनुषङ्गिक असून एका सुत्राच्या संदर्भात येतात. ते सुत्र (८-१-३०) असे आहे. “निष्प्रती ओतपरी माल्य-स्थोर्वा” त्याचा अर्थ असा निर आणखी प्रती यांच्यापुढे अनुक्रमे माल्य शब्द आणि स्था धातु आला असता त्याची अनुक्रमे ओत आणि परि अशी वैकल्पिक रूपे होतात. प्राकृतात अत्यं ‘त’ चा अ होऊन ओमाल (निम्मलं), ओमालय इत्यादी तसेच परिड्डा, पड्डा, परिड्डां अशी रूपे होतात. ही रूपे प्राकृत आहेत. त्यांचे ओत+माळ= ओतमाळ असे मराठी रूप होते. ओत चा उच्चार यौत होऊन यौतमाळ हे प्रचलीत नाव आले आहे. त्याचा अर्थ वरील सुत्राने माळाच्या बाहेर असा होतो. परंतू हेमचंद्राने आपल्या देशी नाममालेत ओत यांचा वैकल्पिक अर्थ “तस्मिन् तर्हीते वा” म्हणजे त्यात (माळात) लपलेले असा दिला आहे. ओत+माळ ओतमाळ, यौतमाळ. यवतमाळ म्हणजे माळात लपलेले गाव असे यवतमाळचे अन्वर्थक नाव आहे. यवतमाळ हे सर्व बाजूंनी माळांनी वेढलेले गाव आहे. कोणत्याही दिशेला जा की घाट आहेच अशी यवतमाळची नैसर्गिक रचना आहे. येथे हे लक्षणीय आहे की, जसा संस्कृत चा पाणिनी तसा प्राकृत आणि अपभ्रंश भाषेचा हेमचंद्र हा श्रेष्ठ वैयाकरण होता. तो गुजराती जैन पंडीत असूनही त्याला विदर्भ महाराष्ट्राचे आकर्षण फार आहे. त्याने महाराष्ट्र,पैठण, अचलपूर, चांदुर, यवतमाळ, तळेगाव दशासर इत्यादी गावांच्या नावांच्या पूर्ण अथवा अंशीक व्युत्पत्ती दिल्या आहेत.

दोन वर्षांपूर्वी पावेतो यौतमाळ इंग्रजीत Yeotmal (यौतमाळ) असेच लिहीले जात होते. परंतू मूळ नावाची अथवा अर्थाची जाण नसल्यामुळे अथवा यवतमाळ हे नांव मराठीतून रूढ झाल्यामुळे इंग्रजी नांव Yeotmal (यौतमाळ) बदलून Yavatmal (यवतमाळ) असे करण्यात आले आहे. यौतमाळ हे नांव मूळ नावाशी व अर्थाशी जास्त जवळचे होते.जसे मूळ ओत् बदलून यौत अथवा यवतमाळ झाले तसे ते दाक्षिणात्य भाषात उत् होऊन माडाने झाकलेले या अर्थी उदूगीर आणि उत्तकमंड अशी गावे आहेत. यवतमाळ म्हणजे माळात लपलेले गाव हा अर्थ आणि व्युत्पत्ती ओत आणि माळ या संस्कृत अथवा प्राकृत शब्दावरून केली असली तरी ती त्याच अर्थी द्राविडीअन भाषेतील शब्दावरूनही होते. ओत् आणि माळ हे दोन्ही शब्द जसे संस्कृत आहेत तसेच ते द्राविडीअन भाषेतीलही आहेत. वस्तुतः ते आर्यपूर्व भाषेतील देश्य शब्द आहेत.